

Joanna Szczepankiewicz-Battek*

orcid.org/0000-0001-8318-7955

Janusz Łach**

orcid.org/0000-0002-4816-1730

Znaczenie kościołów ucieczkowych i granicznych we współczesnym krajobrazie kulturowym pogranicza polsko-łużyckiego

Significance of Refuge and Border Churches in the Contemporary Cultural Landscape of the Polish-Lusatian Border Region

Słowa kluczowe: Łużyce Wschodnie, dolina Kwisy, kościół ucieczkowy, kościół graniczny, *sacrum*, dziedzictwo kulturowe, krajobraz pamięci

Keywords: Eastern Lusatia, the Kwis Valley, refuge church, border church, the sacred, cultural heritage, landscape of memory

Wprowadzenie

Kościół ucieczkowy (schronienia) i graniczne powstałe na pograniczu Prus i Śląska w XVI i XVII w. stanowią wyjątkowe świadectwo napięć religijnych związanych ze zmianami geopolitycznymi oraz wytrwałością wspólnot wyznaniowych w okresie kontrreformacji. Po zakończeniu wojny trzydziestoletniej w wyniku postanowień pokoju westfalskiego z 1648 r. sytuacja protestantów na Śląsku, pozostającym wówczas pod panowaniem Monarchii Austriackiej, uległa znacznemu pogorszeniu [Mazurski 2002]. Ograniczenia w swobodzie kultu doprowadziły do powstawania tzw. kościołów ucieczkowych (niem. *Zufluchtskirchen*), zwanych również kościołami schronienia na terenach sąsiednich Prus, gdzie wyznawcy luteranizmu mogli swobodnie praktykować swoją wiarę [Mazurski 1995; Dannenberg et al. 2012; Donath 2016]. Szczególną rolę odegrały tu obszary przygraniczne, zwłaszcza w rejonie Dolnego Śląska i Łużyc (ryc. 1). Wierni z terenów habsburskich, m.in. z okolic dzisiejszej zachodniej części Dolnego

Introduction

The refugee (shelter) and border churches built on the border between Prussia and Silesia in the sixteenth and seventeenth centuries provide a unique testimony to the religious tensions associated with geopolitical changes and to the resilience of religious communities during the Counter-Reformation. Following the end of the Thirty Years' War, as a result of the provisions of the Peace of Westphalia in 1648, the situation of Protestants in Silesia—which was then under the rule of the Austrian Monarchy—deteriorated significantly [Mazurski 2002]. Restrictions on freedom of worship led to the emergence of so-called “refuge churches” (German: *Zufluchtskirchen*), also known as “churches of refuge,” in neighboring Prussia, where Lutherans could freely practice their faith [Mazurski 1995; Dannenberg et al. 2012; Donath 2016]. Border areas played a particular role in this regard, especially in Lower Silesia and Lusatia (Fig. 1). Believers from Habsburg territories, including the area around what is now the western part

* dr hab., prof. Uniwersytetu WSB Merito we Wrocławiu

** dr, Uniwersytet Wrocławski, Wydział Nauk o Ziemi i Kształtowania Środowiska, Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego

* D.Sc. Ph.D., Professor at WSB Merito University in Wrocław

** Ph.D., University of Wrocław, Faculty of Earth Sciences and Environmental Management, Institute of Geography and Regional Development

Cytowanie / Citation: Szczepankiewicz-Battek J., Łach J. Significance of Refuge and Border Churches in the Contemporary Cultural Landscape of the Polish-Lusatian Border Region. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2026, 86S:123–142

Otrzymano / Received: 20.04.2025 • **Zaakceptowano / Accepted:** 1.03.2026

doi: 10.48234/WK86SBORDER

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

Ryc. 1. Mapa rozmieszczenia protestanckich kościołów na Śląsku w XVIII w.; źródło: *Das Evangelisch Schlesien 1707*

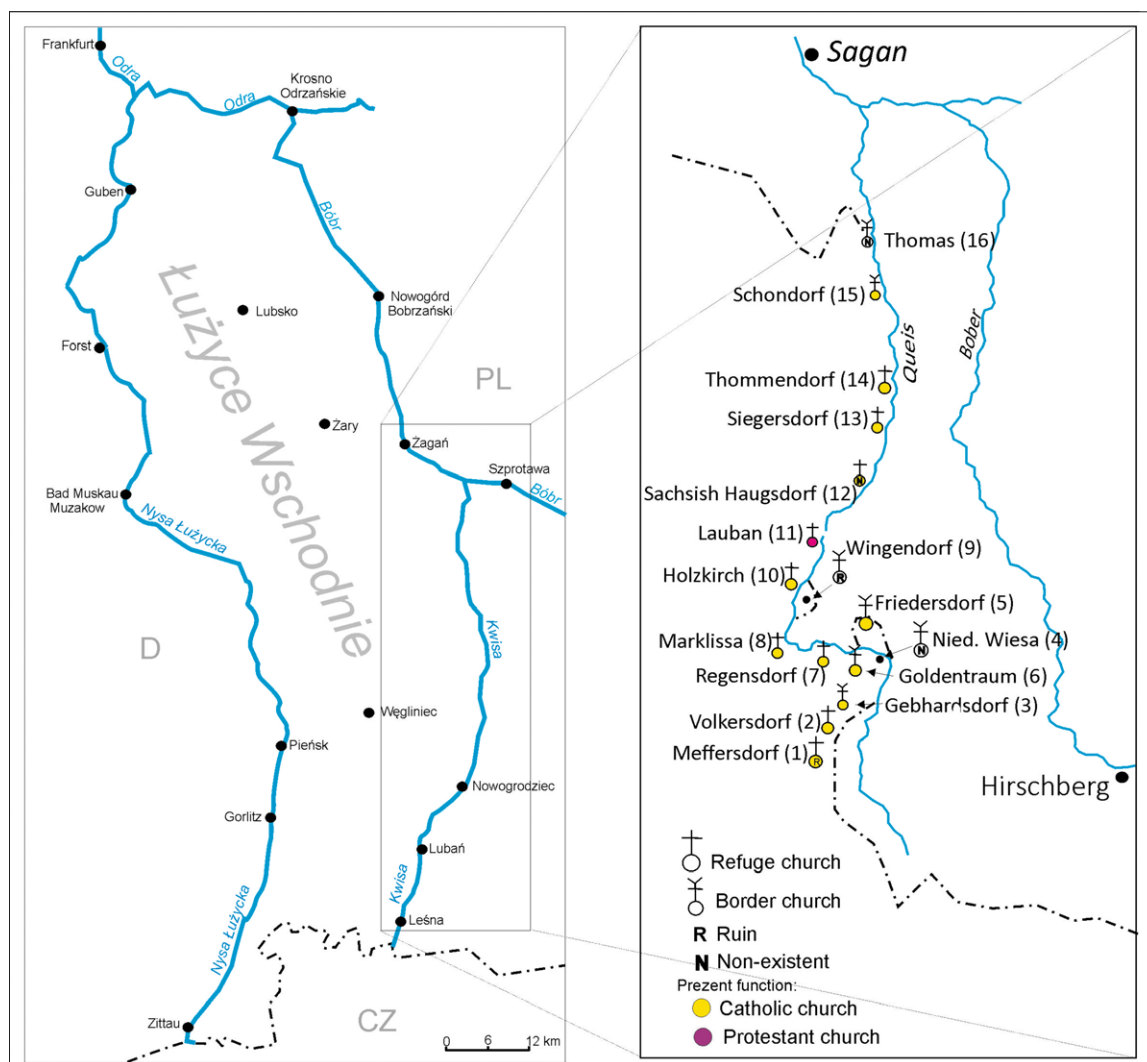
Fig. 1. Map showing the distribution of Protestant churches in Silesia in the eighteenth century; source: *Das Evangelisch Schlesien 1707*

Śląska, przekraczali granicę, aby uczestniczyć w nabożeństwach w miejscowościach pozostających pod panowaniem brandenburskim. Kościoły te pełniły nie tylko funkcję religijną, lecz także społeczną i kulturową – stawały się miejscem podtrzymywania tożsamości wyznaniowej, językowej i wspólnotowej. Granica państwowa stawała się jednocześnie granicą wyznaniową, a przestrzeń przygraniczna – miejscem negocjowania wolności religijnej. Kościoły graniczne funkcjonowały jako „strefy przejścia” między porządkami polityczno-religijnymi.

Obecnie dawne kościoły ucieczkowe i graniczne stanowią istotny element dziedzictwa kulturowego pogranicza polsko-niemieckiego. Współczesne regiony takie jak Dolny Śląsk czy Lubuskie traktują te obiekty jako materialne świadectwo wielokulturowej i wielowyznaniowej przeszłości. W krajobrazie kulturowym pełnią one dziś funkcję zabytków architektury sakralnej, miejsc dialogu ekumenicznego czy symboli historycznej migracji i mobilności religijnej. Zbadanie współczesnej roli kościołów ucieczkowych i granicz-

nych w południowej części Śląska, przekraczali granicę, aby uczestniczyć w nabożeństwach w miejscowościach pozostających pod panowaniem brandenburskim. Kościoły te pełniły nie tylko a funkcję religijną, lecz także społeczną i kulturową – stawały się miejscem podtrzymywania tożsamości wyznaniowej, językowej i wspólnotowej. Granica państwowa stawała się jednocześnie granicą wyznaniową, a przestrzeń przygraniczna – miejscem negocjowania wolności religijnej. Kościoły graniczne funkcjonowały jako „strefy przejścia” między porządkami polityczno-religijnymi.

Today, former refugee and border churches form a significant part of the cultural heritage of the Polish-German border region. Modern regions such as Lower Silesia and Lubusz treat these buildings as tangible evidence of a multicultural and multi-faith past. Within the cultural landscape, they now serve as monuments of religious architecture, venues for ecumenical dialogue, and symbols of historical migration and religious mobility. The main research objectives involve examining the contemporary role of refugee and border churches in the Silesian-Lusatian borderland along the Kwis Valley—which forms the eastern boundary

Ryc. 2. Lokalizacja kościołów ucieczkowych i granicznych (XVI–XVII w.) wzdłuż Kwisy. 1 – Pobiedna, 2 – Wolimierz, 3 – Giebułtów, 4 – Wieża, 5 – Biedrzychowice, 6 – Złotniki Lubańskie, 7 – Stankowice, 8 – Leśna, 9 – Jałowiec, 10 – Kościelnik, 11 – Lubań, 12 – Nawojów Łużycki, 13 – Zebrzydowa, 14 – Tomisław, 15 – Ławszowa, 16 – Luboszów, Sagan-Żagan, Hirschberg – Jelenia Góra; oprac. własne autorów (na podstawie: *Das Evangelisch Schlesien 1707*)

Fig. 2. Location of refuge and border churches (sixteenth–seventeenth centuries) along the Kwis. 1 – Pobiedna, 2 – Wolimierz, 3 – Giebułtów, 4 – Wieża, 5 – Biedrzychowice, 6 – Złotniki Lubańskie, 7 – Stankowice, 8 – Leśna, 9 – Jałowiec, 10 – Kościelnik, 11 – Lubań, 12 – Nawojów Łużycki, 13 – Zebrzydowa, 14 – Tomisław, 15 – Ławszowa, 16 – Luboszów, Sagan-Żagan, Hirschberg – Jelenia Góra; compiled by the authors (based on: *Das Evangelisch Schlesien 1707*)

nych pogranicza śląsko-łużyckiego na odcinku doliny Kwisy, stanowiącej wschodnią granicę regionu historyczno-kulturowego Łużyc, to główne zadania badawcze obejmujące analizę stanu zachowania architektonicznych oraz religijnych wartości tych świątyń. W tym celu dokonano analizy struktury i funkcji krajobrazowej w kontekście zachowania krajobrazów sakralnych, zwracając uwagę na wartości ewangelickiego dziedzictwa w strefie *sacrum*. Obszarem badawczym była dolina Kwisy na odcinku dawnej granicy Prus i Śląska, stanowiąca wschodnią część Łużyc [Mazurski 2013] (ryc. 2). Badania przeprowadzono w 16 miejscowościach położonych wzdłuż doliny Kwisy, takich jak Pobiedna, Wolimierz, Giebułtów, Dolna Wieża, Złotniki Lubańskie, Wieża, Biedrzychowice, Stankowice, Leśna, Jałowiec, Kościelnik, Lubań, Nawojów Łużycki, Zebrzydowa, Tomisław, Ławszowa, Luboszów (ryc. 2).

of the historical and cultural region of Lusatia—and analyzing the state of preservation and the architectural and religious values of these places of worship. To this end, an analysis of the landscape's structure and function was carried out in the context of preserving religious landscapes, with particular attention paid to the values of the Evangelical heritage within the religious sphere. The research area was the Kwis Valley along the section of the former border between Prussia and Silesia, constituting the eastern part of Lusatia [Mazurski 2013] (Fig. 2). The research was carried out in 16 localities situated along the Kwis Valley, such as Pobiedna, Wolimierz, Giebułtów, Dolna Wieża, Złotniki Lubańskie, Wieża, Biedrzychowice, Stankowice, Leśna, Jałowiec, Kościelnik, Lubań, Nawojów Łużycki, Zebrzydowa, Tomisław, Ławszowa and Luboszów (Fig. 2).

Metodyka badań obejmowała rozpoznanie oraz inwentaryzację poewangelickich obiektów sakralnych zlokalizowanych w dolinie Kwisy. Zastosowanie metody genetyczno-empirycznej, a także podejścia retrogresywnego i retrospektywnego umożliwiło rekonstrukcję procesu powstawania kościołów granicznych i ucieczkowych na obszarze pogranicza śląsko-łużyckiego w XVI–XVII w. Zasadniczy etap badań stanowiły prace terenowe, obejmujące analizę rzeczonych kościołów pod kątem ich identyfikacji oraz weryfikacji w krajobrazie. W tym celu wykorzystano archiwalne materiały kartograficzne – mapy Messtischblatt z przełomu XVIII i XIX w., a także współczesne mapy topograficzne w układzie 1965 oraz mapy turystyczne w skali 1:65 000. Kolejnym etapem badań była waloryzacja zidentyfikowanych obiektów w celu określenia ich znaczenia w kontekście przyrodniczo-przestrzennym i historyczno-społecznym oraz integralności krajobrazowej. W analizie zastosowano metodę wyróżników tożsamości krajobrazów sakralnych zaproponowaną przez Barbarę Słowińską [2012] i Zbigniewa Myczkowskiego [2015]. Szczególną uwagę zwrócono na wyróżniki przyrodniczo-przestrzenne (fizjonomię krajobrazu), historyczno-kulturowe, w tym przede wszystkim związane z funkcjami czasowymi obiektów, stanem ich zachowania oraz przejawami ewangelickiego dziedzictwa sakralnego. Istotnym elementem analizy był również wyróżnik świadomości społecznej, pozwalający określić stopień identyfikacji lokalnych społeczności z ewangelicką spuścizną kulturową oraz stosunek do jej zachowania. Zastosowanie metody wyróżników i wyznaczników krajobrazowych umożliwiło osadzenie analizowanego dziedzictwa historycznego w strukturze krajobrazowej doliny Kwisy oraz określenie jego roli w kształtowaniu współczesnego krajobrazu kulturowego regionu.

Krajobraz sakralny stanowi fragment przestrzeni geograficznej, której struktura i funkcje uwarunkowane są współdziałaniem procesów ewolucyjno-funkcjonalnych przyrodniczych i kulturowych decydujących o fizjonomicznej jego odrębności [Jędrzejczyk 2004; Maik 2005; Gonia, Michniewicz-Ankiersztajn 2013; Jackowski 2003]. Są to krajobrazy charakteryzujące się odmiennością i oryginalnością oraz przestrzenią do podejmowania medytacji i refleksji (miejsca święte). W przeprowadzonych studiach nad typologią krajobrazów sakralnych Urszula Myga-Piątek [2012a, 2012b] zwraca uwagę na kilka płaszczyzn poznawczych, do których zalicza: nurt materialny (realny), gdzie istotna jest analiza rozmieszczenia świątyń w panoramie osadniczej, nurt semiotyczny, pozwalający analizować znaczenie istnienia *sacrum* w przestrzeni, oraz nurt estetyczny, którego oddziaływanie wpływa na zjawisko hierofanii. Jeśli chodzi o historyczne uwarunkowania powstania krajobrazów sakralnych z ewangelickim epizodem, w których kontekście możemy zdefiniować istnienie kościołów ucieczkowych obecnego Dolnego Śląska, należy odnieść się również do badań Joanny Plit [2012]. Autorka podkreśla, że na kształtowanie się krajobrazów sakralnych oddziaływały w naszej historii zmiany

The research methodology involved the identification and inventory of former Protestant religious buildings located in the Kwisa Valley. The use of a genetic-empirical method, as well as retrogressive and retrospective approaches, enabled the reconstruction of the process by which border and refuge churches were established in the Silesian-Lusatian borderland in the sixteenth and seventeenth centuries. Fieldwork constituted the main stage of the research, involving the analysis of the churches in question with a view to their identification and verification within the landscape. To this end, archival cartographic materials were utilized—Messtischblatt maps from the turn of the eighteenth and nineteenth centuries, as well as contemporary topographical maps in the 1965 projection and tourist maps at a scale of 1:65,000. The next stage of the research involved assessing the identified sites to determine their significance in the natural, spatial, historical, and social contexts, as well as their landscape integrity. The analysis employed the method of distinguishing features of religious landscapes proposed by Barbara Słowińska [2012] and Zbigniew Myczkowski [2015]. Particular attention was paid to natural and spatial characteristics (landscape physiognomy) and historical and cultural characteristics, including, above all, those related to the temporal functions of the sites, their state of preservation and manifestations of the Evangelical religious heritage. Another key element of the analysis was the public awareness indicator, which made it possible to determine the extent to which local communities identify with the Evangelical cultural heritage and their attitude towards its preservation. The use of landscape features and determinants made it possible to situate the historical heritage under analysis within the landscape structure of the Kwisa Valley and to determine its role in shaping the region's contemporary cultural landscape.

A religious landscape constitutes a fragment of geographical space whose structure and functions are determined by the interplay of evolutionary and functional natural and cultural processes that define its distinctive character [Jędrzejczyk 2004; Maik 2005; Gonia, Michniewicz-Ankiersztajn 2013; Jackowski 2003]. These are landscapes characterized by their distinctiveness and originality, as well as providing a space for meditation and reflection (religious sites). In her studies on the typology of religious landscapes, Urszula Myga-Piątek [2012a, 2012b] draws attention to several cognitive dimensions, which she classifies as follows: the material (real) dimension, where the analysis of the distribution of places of worship within the settlement landscape is crucial; the semiotic dimension, which allows for an analysis of the significance of the sacred in space; and the aesthetic dimension, whose influence impacts the phenomenon of hierophany. As regards the historical context of the emergence of religious landscapes with a Protestant dimension—within which we can define the existence of 'refuge churches' in present-day Lower Silesia—reference should also be made

geopolityczne wpływające na wyodrębnienie się specyficznego religijno-kulturowego kręgu cywilizacyjnego, uwarunkowanego przez czynniki przyrodnicze. W tym studium przypadku istotnym elementem wyodrębnienia się specyficznego dziedzictwa kulturowo-religijnego był przebieg granicy wzdłuż doliny rzeki Kwis i jej lewego dopływu – Łużyce. Uwarunkowania te miały wpływ na ewolucję obrzędowości i sakralizacji przestrzeni przez budowanie nowych świątyń (kościółów granicznych) czy adaptację tych istniejących (kościółów ucieczkowych).

Rys historyczny reformacji i kontrreformacji na Śląsku

Zagadnienia związane z dziedzictwem kulturowym śląskiego protestantyzmu były ze zrozumiałych względów przez prawie cały okres PRL tematem prawie nieobecnym w polskiej nauce. Dziedzictwo to, jako „niemieckie”, miało zniknąć z krajobrazu kulturowego lub zostać przekształcone w sposób zacierający jego pierwotny charakter. Większość kościołów ewangelickich po II wojnie światowej została przejęta przez katolików (niekiedy także przez prawosławnych), którzy przeważnie demontowali elementy charakterystyczne dla kultu ewangelickiego (np. empory, ambony ołtarzowe), w zamian wprowadzając własne (ołtarze boczne, ikonostasy itp.). Wiele z nich zostało też zdewastowanych (jako mienie „poniemieckie”), a później rozebranych (najczęściej przy milczącej lub otwartej aprobacie ówczesnych decydentów), albo, w najlepszym razie, przeznaczonych na cele niesakralne (szkolne sale gimnastyczne, kina, magazyny itp.).

Jedynym opracowaniem powstałym w tym okresie była rozprawa doktorska Pawła Banasia „Studia nad śląską architekturą protestancką 2. połowy XVII wieku”, obroniona w 1968 r. na Uniwersytecie Jagiellońskim. Praca ta, pomimo upływu ponad 50 lat, stanowi kompendium wiedzy na ten temat dla kolejnych pokoleń badaczy. Autor przeprowadził szczegółową inwentaryzację zachowanych kościołów, dotarł też do kilkudziesięciu niemieckojęzycznych źródeł i opracowań z XIX i początku XX w. Kolejną próbę inwentaryzacji kościołów ewangelickich i poewangelickich Dolnego Śląska podjął w latach 80. XX w. Krzysztof R. Mazurski, który opublikował jej wyniki w materiałach krajoznawczych PTTK. W latach 80. i 90. autorami wielu publikacji na temat protestanckiej sztuki sakralnej Śląska byli historycy sztuki Jan Harasimowicz i Ewa Chojecka. Dopiero po transformacji ustrojowej, w latach 90. XX w., niemieckie dziedzictwo kulturowe, w tym ewangelickie, doczekało się badań i działań prowadzących do jego zabezpieczenia i zachowania.

Wprowadzanie zasad nowego (reformacyjnego) porządku kościelnego miało na Śląsku charakter niemal całkowicie pokojowy; podobnie było na sąsiednich Łużycach. Decyzje w tej sprawie podejmowały rady miejskie lub pozostawały one w gestii właścicieli ziemskich. Nierzadko zwolennicy obu porządków użytkowali

to the research of Joanna Plit [2012]. The author emphasizes that the formation of religious landscapes in our history was influenced by geopolitical changes that led to the emergence of a distinct religious and cultural civilization, shaped by natural factors. In this case study, a key factor in the emergence of a distinct cultural and religious heritage was the course of the border along the valley of the River Kwis and its left-bank tributary, the Łużyca. These conditions influenced the evolution of rituals and the sacralization of space through the construction of new places of worship (border churches) or the adaptation of existing ones (refuge churches).

A historical overview of the Reformation and Counter-Reformation in Silesia

For understandable reasons, issues relating to the cultural heritage of Silesian Protestantism were virtually absent from Polish academic discourse for almost the entire duration of the Polish People's Republic. As a “German” heritage, it was intended to disappear from the cultural landscape or be transformed in a way that would obscure its original character. After the Second World War, most Evangelical churches were taken over by Catholics (and occasionally by Orthodox Christians), who generally removed elements characteristic of Evangelical worship (e.g. galleries, altar pulpits), replacing them with their own (side altars, iconostases, etc.). Many of them were also vandalized (as “post-German” property) and later demolished (most often with the tacit or open approval of the decision-makers of the time), or, at best, repurposed for non-religious uses (school gyms, cinemas, warehouses, etc.). The only work produced during this period was Paweł Banaś's doctoral thesis, “Studia nad śląską architekturą protestancką 2. połowy XVII wieku,” defended in 1968 at the Jagiellonian University. Despite the passage of more than 50 years, this work remains a compendium of knowledge on the subject for subsequent generations of researchers. The author carried out a detailed inventory of the surviving churches and also accessed several dozen German-language sources and studies from the nineteenth and early twentieth centuries. Another attempt to catalog the Evangelical and post-Evangelical churches of Lower Silesia was undertaken in the 1980s by Krzysztof R. Mazurski, who published his findings in the PTTK's regional studies publications. In the 1980s and 1990s, art historians Jan Harasimowicz and Ewa Chojecka authored numerous publications on Protestant religious art in Silesia. It was not until after the political transformation, in the 1990s, that post-German cultural heritage, including Evangelical heritage, became the subject of research and initiatives aimed at safeguarding and preserving it. The introduction of the principles of the new (Reformation) ecclesiastical order in Silesia took place in an almost entirely peaceful manner; the situation was similar in neighboring Lusatia. Decisions on this matter were taken by town councils or remained within the remit of the landowners. It was not uncommon for adherents

wspólnie jeden kościół [Grundmann 1970; Szczepankiewicz-Battek 2020, s. 65]. Aż do końca XVI w. śląscy ewangelicy nie budowali nowych świątyń, nie zmieniali ich wezwań, nie wprowadzali też żadnych zmian w organizacji wnętrza [Szczepankiewicz-Battek 2020, s. 58–59].

Sytuacja śląskich protestantów, początkowo tolerowanych przez władających regionem Habsburgów, pogorszyła się po 1580 r., kiedy to biskup wrocławski Marcin Gerstman wezwał katolików do bezwzględnej walki z protestantyzmem. Wojna trzydziestoletnia (1618–1648) przyniosła Śląskowi ruinę gospodarczą oraz znaczne zmniejszenie liczby ludności – doprowadziły do tego wielokrotne przemarsze wojsk, związane z nimi rabunki, exodus ludności, epidemie chorób zakaźnych oraz klęski żywiołowe [Popiołek 1967, s. 125]. Pokój westfalski (1648) usankcjonował zasadę *cuius regio, eius religio* – oznaczało to, że wyznawanie protestantyzmu stało się legalne jedynie we Wrocławiu, na terytorium księstwa legnicko-brzeskiego rządzonego przez książąt z rodu Piastów¹ oraz na Łużycach, wcześniej należących do królestwa Czech, które w 1635 r. zostały włączone do Saksonii [Szczepankiewicz-Battek 2005a, s. 40]. Poddani, którzy wyznawali inną konfesję niż ich władcy, mogli w ciągu trzech lat przeprowadzić się na inne terytorium [Szczepankiewicz-Battek 2020, s. 66]. Habsburgowie zostali co prawda zmuszeni do zgody na budowę na terenie księstw „cesarskich” dla ewangelików trzech „kościółów Pokoju”: w Głogowie, Jaworze i Świdnicy, ale jednocześnie na całym terytorium regionu prowadzono brutalną rekatalizację: w ciągu siedmiu lat (1648–1654) protestantom odebrano ok. 1100 kościołów (w tym także te, które sami wybudowali), pozostawiając w ich posiadaniu ok. 350² [Banaś 1971, s. 47–48; Harasimowicz 1986]. Wygnano ponad 500 pastorów; rugi objęły również nauczycieli likwidowanych szkół ewangelickich. Zakazano druku i używania książek protestanckich, ludność zmuszano – nieraz przy pomocy wojska – do katolickich praktyk religijnych; opornych usuwano z urzędów, chłopów rugowano z ziemi, rzemieślnikom odbierano narzędzia pracy, mnożyły się procesy o czary [Popiołek 1967, s. 125]. Wielu zamożnych właścicieli ziemskich pozostało jednak przy protestantyzmie i intensywnie wspierało swoich prześladowanych poddanych.

Przesiedlający się na Łużyce lub do księstwa legnicko-brzeskiego protestanci przejmowali kościoły opuszczone przez katolików, adaptując je do własnych potrzeb konfesyjnych (tylko jeden ołtarz, umieszczenie w centralnym punkcie ambony i chrzcielnic³ – tzw. „trójdźwięk liturgiczny”). Charakterystyczne dla wnętrz kościołów protestanckich stały się również empory – wewnętrzne balkony, niekiedy kilkukondygnacyjne, które umożliwiały pomieszczenie we wnętrzu jak największej liczby osób [Mazurski 2014]. Świątynie te nazywamy „kościółami ucieczkowymi” lub „kościółami schronienia” – ten ostatni termin (będący dosłownym tłumaczeniem niemieckiej nazwy *Zufluchtkirchen*) jako pierwszy w polskiej literaturze zaproponował

of both orders to share a single church [Grundmann 1970; Szczepankiewicz-Battek 2020, p. 65]. Until the end of the sixteenth century, Silesian Protestants did not build new churches, did not change their patronage, nor did they make any alterations to the interior layout [Szczepankiewicz-Battek 2020, pp. 58–59].

The situation of the Silesian Protestants, who were initially tolerated by the Habsburgs ruling the region, deteriorated after 1580, when the Bishop of Wrocław, Marcin Gerstman, called on Catholics to wage a relentless struggle against Protestantism. The Thirty Years' War (1618–1648) brought economic ruin to Silesia and a significant decline in its population—this was caused by repeated military campaigns, the associated looting, mass exodus of the population, epidemics of infectious diseases and natural disasters [Popiołek 1967, p. 125]. The Peace of Westphalia (1648) enshrined the principle of *“cuius regio, eius religio”*—this meant that the practice of Protestantism became legal only in Wrocław, within the territory of the Duchy of Legnica-Brzeg, ruled by princes of the Piast dynasty,¹ and in Lusatia, which had previously belonged to the Kingdom of Bohemia and was incorporated into Saxony in 1635 [Szczepankiewicz-Battek 2005a, p. 40]. Subjects who professed a different denomination to that of their rulers were permitted to move to another territory within three years [Szczepankiewicz-Battek 2020, p. 66]. Although the Habsburgs were forced to consent to the construction of three ‘Churches of Peace’ for Protestants within the ‘imperial’ duchies—in Głogów, Jawor and Świdnica—a brutal campaign of re-Catholicization was simultaneously being carried out across the entire region: over the course of seven years (1648–1654), around 1,100 churches were taken from the Protestants (including those they had built themselves), leaving them in possession of around 350² [Banaś 1971, pp. 47–48; Harasimowicz 1986]. Over 500 pastors were expelled; the purges also affected teachers at the Evangelical schools that were being closed down. The printing and use of Protestant books were banned; the population was forced—often with the aid of the army—to practice Catholic rituals; those who resisted were removed from office, peasants were evicted from their land, craftsmen had their tools confiscated, and witch trials became increasingly common [Popiołek 1967, p. 125]. Many wealthy landowners, however, remained Protestant and actively supported their persecuted subjects.

Protestants settling in Lusatia or in the Duchy of Legnica-Brzeg took over churches abandoned by Catholics, adapting them to their own denominational needs (a single altar, with the pulpit and baptismal font positioned at the center—the so-called “liturgical triad”³). Galleries—internal balconies, sometimes several stories high, which allowed the interior to accommodate as many people as possible—also became a characteristic feature of Protestant church interiors [Mazurski 2014]. These places of worship are referred to as “refuge churches” or “sanctuary churches”—the latter term (a literal translation of the German name

Przemysław Wiszewski [2009, s. 291]. Niekiedy przy granicach terytoriów protestanckich wznoszono też, na potrzeby wiernych docierających z księstw „cesarskich”, nowe świątynie, nazywane „kościołami granicznymi” [Eberlein 1901]. Co charakterystyczne, o ile kościoły ucieczkowe znajdowały się poza granicami księstw „cesarskich” (na pograniczu śląsko-łużyckim oznaczało to lewy brzeg rzeki Kwisy), o tyle kościoły graniczne często lokalizowano po stronie przeciwnej. Świadczy to zarówno o tym, że w Europie aż do czasu kongresu wiedeńskiego w 1815 r. granice traktowano w sposób dość umowny, jak i o tym, że zamożni właściciele ziemscy nawet w imperium Habsburgów mieli dużą swobodę w działalności na rzecz wspierania protestantyzmu [Mazurski 1989; Łach et al. 2022].

Jak zauważa Paweł Banaś [1971, s. 51], w niemieckojęzycznej literaturze pojęcia „kościoły ucieczkowe” (*Zufluchtskirchen*) oraz „kościoły graniczne” (*Grenzkirchen*) są często używane wymiennie. Autor w związku z tym zaproponował precyzyjne rozgraniczenie: kościołami granicznymi należy nazywać kościoły wybudowane na potrzeby protestantów od podstaw, natomiast kościołami ucieczkowymi – przejęte i zaadaptowane do potrzeb nowego porządku.

Kościoły graniczne były wznoszone przez uchodźców przy granicach księstw świdnickiego i głogowskiego, w miejscowościach, które dotąd nie miały świątyni [Banaś 1971, s. 51]. Ich powstanie warunkowały dwa względy: istnienie licznej wspólnoty (zboru) uchodźców oraz miejscowego patronatu (zazwyczaj roztaczały go rody właścicieli ziemskich). Wspólnota musiała wykazać posiadanie środków finansowych wystarczających na utrzymanie pastora, a także innych osób pełniących w zborze niezbędne funkcje, np. kantora, kościelnego czy grabarza. Jeśli te warunki nie były spełnione, często budowa trwała znacznie dłużej, a nabożeństwa w tym czasie odprawiano w prowizorycznych budynkach [Banaś 1971, s. 67].

Budynki kościołów granicznych najczęściej były wznoszone na planie prostokąta i miały konstrukcję ryglową, ponieważ spełniała ona równocześnie dwa warunki: relatywnie niskie koszty i szybkie tempo budowy. Wnętrze miało charakter halowy (bez wydzielonego prezbiterium), przeważnie dodawano też kilkupiętrowe emporie. Świątynie często otrzymywały bogaty wystrój wnętrza, co świadczyło o zamożności parafian [Harasimowicz 1995, 1996]. Paweł Banaś [1971, s. 67] na podstawie zachowanych źródeł zauważa, że najwięcej kościołów granicznych zostało lokowanych ok. 1654 r.

Według szacunków kościołów ucieczkowych było na całym Śląsku ok. 110 [Szczepankiewicz-Battek 2015, s. 301], jednak badania nad nimi są znacznie utrudnione, ponieważ wiele z nich już nie istnieje lub zostało (najczęściej na przełomie XIX i XX w.) przebudowanych w sposób całkowicie zacierający ich wcześniejszą formę. Często o „ucieczkowej” funkcji kościoła świadczą jedynie informacje w zachowanych pojedynczych dokumentach [Szczepankiewicz-Battek 2015, s. 303].

Zufluchtkirchen) was first proposed in Polish literature by Przemysław Wiszewski [2009, p. 291]. Occasionally, new churches—known as “border churches”—were also erected near the borders of Protestant territories to serve the needs of the faithful arriving from the “imperial” duchies [Eberlein 1901]. Characteristically, whilst refuge churches were situated outside the borders of the “imperial” duchies (in the Silesian-Lusatian borderland, this meant the left bank of the River Kwis), border churches were often located on the opposite side. This demonstrates both that, in Europe right up until the Congress of Vienna in 1815, borders were treated in a rather arbitrary manner, and that wealthy landowners, even within the Habsburg Empire, enjoyed considerable freedom to act in support of Protestantism [Mazurski 1989; Łach et al. 2022]. As Paweł Banaś [1971, p. 51] notes, in German-language literature the terms “refuge churches” (*Zufluchtskirchen*) and “border churches” (*Grenzkirchen*) are often used interchangeably. The author has therefore proposed a precise distinction: the term “border churches” should be applied to churches built from scratch for the needs of Protestants, whilst “refuge churches” refers to those taken over and adapted to the needs of the new order. Border churches were erected by refugees along the borders of the Duchies of Świdnica and Głogów, in localities which had hitherto lacked a place of worship [Banaś 1971, p. 51]. Their establishment was contingent upon two factors: the existence of a large refugee community (congregation) and local patronage (usually provided by landowning families). The community had to demonstrate that it possessed sufficient financial resources to support the pastor, as well as other individuals performing essential functions within the congregation, such as the cantor, the sexton, or the gravedigger. If these conditions were not met, construction often took considerably longer, and services were held in makeshift buildings during that time [Banaś 1971, p. 67]. Border churches were most often built on a rectangular plan and featured a half-timbered structure, as this met two requirements simultaneously: relatively low costs and a rapid pace of construction. The interior was hall-style (without a separate chancel), and multi-story galleries were usually added. Churches were often lavishly decorated inside, which was a sign of the parishioners’ wealth [Harasimowicz 1995, 1996]. Paweł Banaś [1971, p. 67], drawing on extant sources, notes that the largest number of border churches were founded around 1654.

According to estimates, there were around 110 “refuge churches” across Silesia [Szczepankiewicz-Battek 2015, p. 301]; however, research into them is considerably hampered because many no longer exist or were rebuilt (most often at the turn of the nineteenth and twentieth centuries) in a way that completely obscured their original form. Often, the only evidence of a church’s “refuge” function is found in isolated surviving documents [Szczepankiewicz-Battek 2015, p. 303]. A significant cluster of such buildings is lo-

Znaczne skupisko takich obiektów znajduje się na zachodnim brzegu Kwisy, w miejscowościach: Pobiedna, Wolimierz, Giebułtów, Kościelnik i Tomisław oraz w Lubaniu (obecnie pełni funkcję kościoła cmentarnego) [Łach 2020]. Kościół w Pobiednej, zdewastowany po II wojnie światowej, jest obecnie w ruinie – zachowała się tylko wieża. Kościół w Kościelniku został przebudowany w XVIII w., a kościoły w Wolimierzu oraz Tomisławiu w XIX w. – we wszystkich trzech przypadkach w sposób, który całkowicie zatarł ich wcześniejszy charakter. Największym z kościołów ucieczkowych na Łużycach jest kościół w Giebułtowie, który dzięki kilkupiętrowym emporom mógł pomieścić nawet 3000 osób. Kościół miał też cenny wystrój w postaci malowideł o treści biblijnej na emporach i stropie. Niestety, w 1963 r. wskutek decyzji ówczesnego proboszcza, bez zgody Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, w kościele rozebrano emporę, przez co całkowicie zdewastowano ewangelicki wystrój wnętrza [Banaś 1971, s. 73].

Władze cesarskie, pomimo zagwarantowania w dokumentach pokoju westfalskiego względnej swobody kultu dla śląskich ewangelików, przez cały czas usiłowały utrudniać protestantom dostęp do kościołów i nabożeństw. W 1669 r. wprowadziły zakaz wędrówek do kościołów ucieczkowych i granicznych, a oporni byli karani grzywnami [Wiszewski 2009, s. 291]. Po śmierci w 1675 r. ostatniego Piasta legnicko-brzeskiego – Jerzego Wilhelma – również przyjazne wcześniej protestantom księstwo legnicko-brzeskie przeszło we władanie Habsburgów i rozpoczęto tam rekatalizację. Sytuacja śląskich ewangelików poprawiła się znacznie dopiero po ugodzie altransztadzkiej (1707), a pełne równouprawnienie otrzymali po podboju Śląska przez Prusy w 1741 r.

Analiza znaczenia kościołów ucieczkowych i granicznych dla tożsamości krajobrazowej doliny Kwisy

Kościoły ucieczkowe i graniczne w strukturze krajobrazowej doliny Kwisy, analizowane w kontekście uwarunkowań przyrodniczo-przestrzennych, tworzą relatywnie nieskomplikowany układ przestrzenny. Zdecydowana większość analizowanych obiektów sakralnych zlokalizowana jest po jej lewobrzeżnej stronie – 14 świątyń (87%), jedynie dwa obiekty (13%) znajdują się po stronie prawobrzeżnej. W obrębie strefy korytovej doliny występuje 81% analizowanych obiektów (13 świątyń), które zostały lokowane na terasach nadzalewowych o wysokościach względnych od 4 do 20 m n.p.rz. (ryc. 3). Odmienną pozycję morfologiczną reprezentują trzy obiekty położone w Giebułtowie, Biedrzychowicach oraz Złotnikach Lubańskich, które są usytuowane na stokach doliny Kwisy (tab. 1). W układzie liniowym doliny wysokości bezwzględne położenia analizowanych kościołów wahają się od ok. 440 m n.p.m. w górnym odcinku doliny do ok. 140 m n.p.m. w jej dolnej części. Różnica wysokości względnych w obrębie analizowane-

cated on the western bank of the Kwis River, in the villages of Pobiedna, Wolimierz, Giebułtów, Kościelnik and Tomisław, as well as in Luban (where it currently serves as a cemetery church) [Łach 2020]. The church in Pobiedna, devastated after the Second World War, is now in ruins—only the tower remains. The church in Kościelnik was rebuilt in the eighteenth century, whilst those in Wolimierz and Tomisław were rebuilt in the nineteenth century—in all three cases in a manner that completely obliterated their earlier character. The largest of the “refuge churches” in Lusatia is the church in Giebułtów, which, thanks to its multi-story galleries, could accommodate as many as 3,000 people. The church also boasted valuable interior decoration in the form of biblical murals on the galleries and ceiling. Unfortunately, in 1963, following a decision by the parish priest at the time—without the consent of the Provincial Conservator of Monuments—the galleries were dismantled, thereby completely destroying the Evangelical interior décor [Banaś 1971, p. 73].

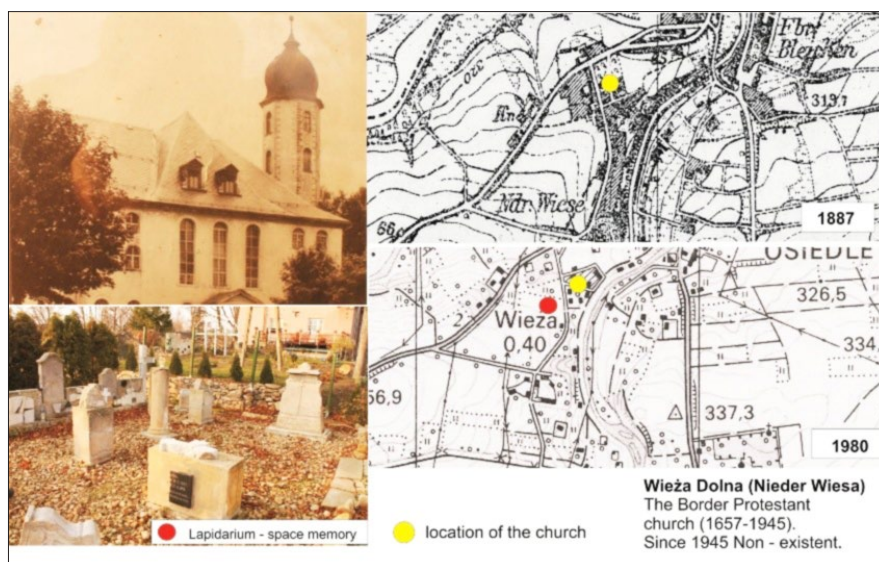
Although the imperial authorities had guaranteed relative freedom of worship for Silesian Protestants in the documents of the Peace of Westphalia, they constantly sought to hinder Protestants’ access to churches and religious services. In 1669, they introduced a ban on pilgrimages to “refuge” and “border” churches, and those who defied the ban were punished with fines [Wiszewski 2009, p. 291]. Following the death in 1675 of the last Piast ruler of Legnica and Brzeg—George William—the Duchy of Legnica and Brzeg, which had previously been friendly towards Protestants, also came under Habsburg rule, and a process of re-Catholicization began there. The situation of Silesian Protestants did not improve significantly until after the Treaty of Altransztad (1707), and they were granted full equality following the Prussian conquest of Silesia in 1741.

Analysis of the significance of refuge and border churches for the landscape identity of the Kwis Valley

Refuge and border churches within the landscape structure of the Kwis Valley, analyzed in the context of natural and spatial conditions, form a relatively straightforward spatial pattern. The vast majority of the religious buildings analyzed are situated on the left bank—14 churches (87%); only two (13%) are located on the right bank. Within the valley channel zone, 81% of the analyzed sites (13 churches) are situated on floodplain terraces at relative elevations ranging from 4 to 20 m a.s.l. (Fig. 3). Three sites in Giebułtów, Biedrzychowice and Złotniki Lubańskie represent a different morphological position, as they are situated on the slopes of the Kwis Valley (Table 1). Along the valley’s linear axis, the absolute altitudes of the churches under analysis range from approximately 440 m above sea level in the upper section of the valley to approximately 140 m above sea level in its lower section. The difference in relative elevation within the analyzed area

Ryc. 3. Ławszowa, kościół graniczny – przykład lokalizacji na lewobrzeżnej 12-metrowej terasie nadzalewowej Kwisy, 2022; fot. J. Łach
 Fig. 3. Ławszowa, border church – an example of a location on the 12-m-high left-bank terrace above the floodplain of the Kwis River, 2022; photo by J. Łach

Ryc. 4. Wieża – krajobraz pamięci o kościele granicznym w postaci lapidarium, 2022; fot. J. Łach
 Fig. 4. The Tower – a memorial landscape commemorating the border church in the form of a lapidarium, 2022; photo by J. Łach

go obszaru wynosi zatem ok. 300 m. Analiza odległości obiektów sakralnych od koryta rzeki, mierzonej w linii prostej, wskazuje na znaczną zmienność, mieszczącą się w przedziale od ok. 10 do ok. 2000 m. Czternaście analizowanych obiektów zlokalizowanych jest w centralnych częściach miejscowości, gdzie stanowią wyraźną dominantę krajobrazową, najczęściej akcentowaną przez wieżę kościelną. W trzech miejscowościach – Jałowcu, Wieży oraz Nawojowie Łużyckim – ze względu na brak zachowanego kościoła lokalizację dawnych obiektów sakralnych wyznacza jedynie pamięć miejsca (ruina, tablica informacyjna) lub – jak w wypadku Wieży – lapidarium. Elementy te nie pełnią jednak funkcji dominanty krajobrazowej (ryc. 4).

is therefore approximately 300 m. An analysis of the distances of the religious buildings from the riverbed, measured in a straight line, reveals considerable variation, ranging from approximately 10 to approximately 2,000 m. The fourteen sites analyzed are situated in the central parts of the villages, where they form a prominent feature of the landscape, most often accentuated by a church tower. In three towns—Jałowiec, Wieża and Nawojów Łużycki—due to the absence of a surviving church, the location of former religious buildings is marked only by the memory of the site (ruins, an information plaque) or—as in the case of Wieża—a lapidarium. However, these elements do not serve as prominent features of the landscape (Fig. 4).

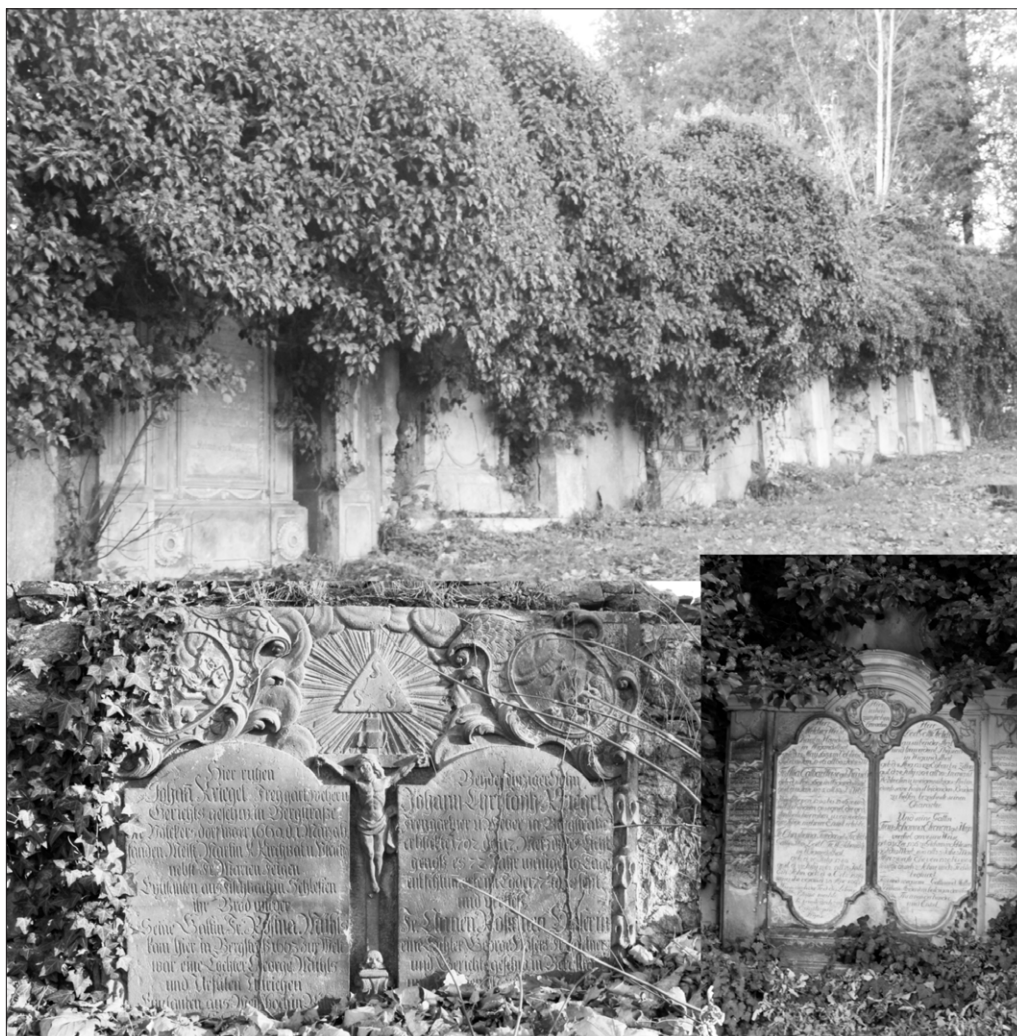
Lp.	Miejscowość (dawna nazwa)	Pozycja morfologiczna / położenie obiektu nad poziomem morza	Odległość od rzeki w linii prostej [m]	Położenie w stosunku do tkanki osadniczej	Czytelność/ integralność w krajobrazie
1.	Pobiedna (Meffersdorf) KU	lewobrzeżna 10 m terasa nadzalewowa Łużycy (L/Kwisy); kościół 440 m n.p.m.	100	centrum miejscowości	dominanta/ harmonia
2.	Wolimierz (Volkersdorf) KU	lewobrzeżna 10 m terasa nadzalewowa Łużycy (L/Kwisy); kościół 390 m n.p.m.	130	centrum miejscowości	dominanta/ harmonia
3.	Giebułtów (Gebhardsdorf) KU	południowe zbocze doliny odwadnianej przez bezimienny lewobrzeżny potok; kościół 370 m n.p.m.	2000	centrum miejscowości	dominanta/ harmonia
4.	Wieża (Nied-Wiesa) KG	lewobrzeżna 10 m terasa nadzalewowa Kwisy; kościół 320 m n.p.m.	300	centrum miejscowości	brak/ dysharmonia
5.	Biedrzychowice (Friedersdorf) KG	łagodne wzniesienie – stoki prawobrzeżnej Kwisy; kościół 330 m n.p.m.	1500	centrum miejscowości	dominanta/ harmonia
6.	Złotniki Lubańskie (Goldentraum) KU	łagodne wzniesienie – stoki lewobrzeżne Kwisy; kościół 378 m n.p.m.	700	centrum miejscowości	dominanta/ harmonia
7.	Stankowice (Rengensdorf) KU	dno potoku Złoty Potok (L/Kwisy); kościół 360 m n.p.m.	1600	centrum miejscowości	dominanta/ harmonia
8.	Leśna (Marklissa) KU	lewobrzeżna 6 m terasa nadzalewowa Kwisy; kościół 280 m n.p.m.	100	centrum miejscowości	dominanta/ harmonia
9.	Jałowiec (Wingendorf) KG	prawobrzeżna 10 m terasa nadzalewowa Kwisy; kościół 221 m n.p.m.	600	peryferie miejscowości	brak/ dysharmonia
10.	Kościelnik (Holzkirch) KU	lewobrzeżna 4 m terasa nadzalewowa Kwisy; kościół 219 m n.p.m.	10	centrum miejscowości	dominanta/ harmonia
11.	Lubań (Lauban) KU	lewobrzeżna 20 m terasa nadzalewowa Kwisy; kościół 230 m n.p.m.	800	centrum miejscowości	dominanta/ harmonia
12.	Nawojów Łużycki (Sächsisch Haugs- dorf) KU	lewobrzeżna 5 m terasa nadzalewowa Kwisy; kościół 202 m n.p.m.	50	peryferie miejscowości	brak/ dysharmonia
13.	Zebrzydowa (Siegersdorf) KU	lewobrzeżna 6 m terasa nadzalewowa Kwisy; kościół 191 m n.p.m.	60	centrum miejscowości	dominanta/ harmonia
14.	Tomisław (Thom- mendorf) KU	lewobrzeżna 12 m terasa nadzalewowa Kwisy; kościół 188 m n.p.m.	120	centrum miejscowości	dominanta/ harmonia
15.	Ławszowa (Schondorf) KG	lewobrzeżna 12 m terasa nadzalewowa Kwisy; kościół 151 m n.p.m.	300	centrum miejscowości	dominanta/ harmonia
16.	Luboszów (Thomas) KG	lewobrzeżna 10 m terasa nad zalewowa Kwisy; kościół 140 m n.p.m.	300	centrum miejscowości	brak/ dysharmonia

Tab. 1. Kościoły ucieczkowe i graniczne w strukturze krajobrazowej doliny Kwisy – kontekst przyrodniczo-przestrzenny; oprac. własne
Legenda: KG – kościół graniczny, KU – kościół ucieczkowy/schronienia

No.	Town (former name)	Morphological position / elevation above sea level	Distance from the river as the crow flies [m]	Location in relation to the settlement fabric	Visibility/ integrity within the landscape
1.	Pobiedna (Meffersdorf) KU	left bank, 10 m above sea level, Łużyca floodplain terrace (L/Kwisy); church 440 m above sea level	100	town center	landmark/ harmony
2.	Wolimierz (Volkersdorf) KU	left-bank 10 m terrace above the Łuży- ca floodplain (L/Kwisy); church 390 m above sea level	130	town center	landmark/ harmony
3.	Giebułtów (Gebhardsdorf) KU	southern slope of the valley drained by an unnamed left-bank stream; church 370 m above sea level	2000	town center	landmark/ harmony
4.	Wieża (Nied-Wiesa) KG	a 10 m high terrace on the left bank of the Kwisa floodplain; church at 320 m above sea level	300	town center	none/ disharmony
5.	Biedrzychowice (Friedersdorf) KG	gentle rise – slopes on the right bank of the Kwisa; church 330 m above sea level	1500	town center	landmark/ harmony
6.	Złotniki Lubańskie (Goldentraum) KU	gentle rise – slopes on the left bank of the Kwisa; church 378 m above sea level	700	town center	landmark/ harmony
7.	Stankowice (Rengensdorf) KU	the bed (bank) ?? of the Złoty Potok stream (L/Kwisy); church 360 m above sea level	1600	town center	landmark/ harmony
8.	Leśna (Marklissa) KU	a 6 m floodplain terrace on the left bank of the Kwisa; church 280 m above sea level	100	town center	landmark/ harmony
9.	Jałowiec (Wingendorf) KG	a 10 m terrace on the right bank of the Kwisy floodplain; church 221 m above sea level	600	outskirts of the town	none/ disharmony
10.	Kościelnik (Holzkirch) KU	on the left bank, 4 m above the Kwisy reservoir terrace; church 219 m above sea level	10	town center	landmark/ harmony
11.	Lubań (Lauban) KU	left bank, 20 m terrace above the Kwisy floodplain; church 230 m above sea level	800	town center	landmark/ harmony
12.	Nawojów Łużycki (Sächsisch Haugsdorf) KU	left bank, 5 m Kwisy floodplain terrace; church 202 m above sea level	50	outskirts of the town	none/ disharmony
13.	Zebrzydowa (Siegersdorf) KU	left bank, 6 m terrace above the Kwisy floodplain; church 191 m above sea level	60	town center	landmark/ harmony
14.	Tomisław (Thommendorf) KU	left bank, 12 m terrace above the Kwisy floodplain; church 188 m above sea level	120	town center	landmark/ harmony
15.	Ławszowa (Schondorf) KG	left bank, 12 m terrace overlooking the Kwisy reservoir; church 151 m above sea level	300	town center	landmark/ harmony
16.	Luboszów (Thomas) KG	on the left bank, 10 m terrace overlooking the Kwisy reservoir; church 140 m above sea level	300	town center	none/ disharmony

Table 1. Refuge and border churches within the landscape structure of the Kwisa Valley – natural and spatial context; compiled by the author

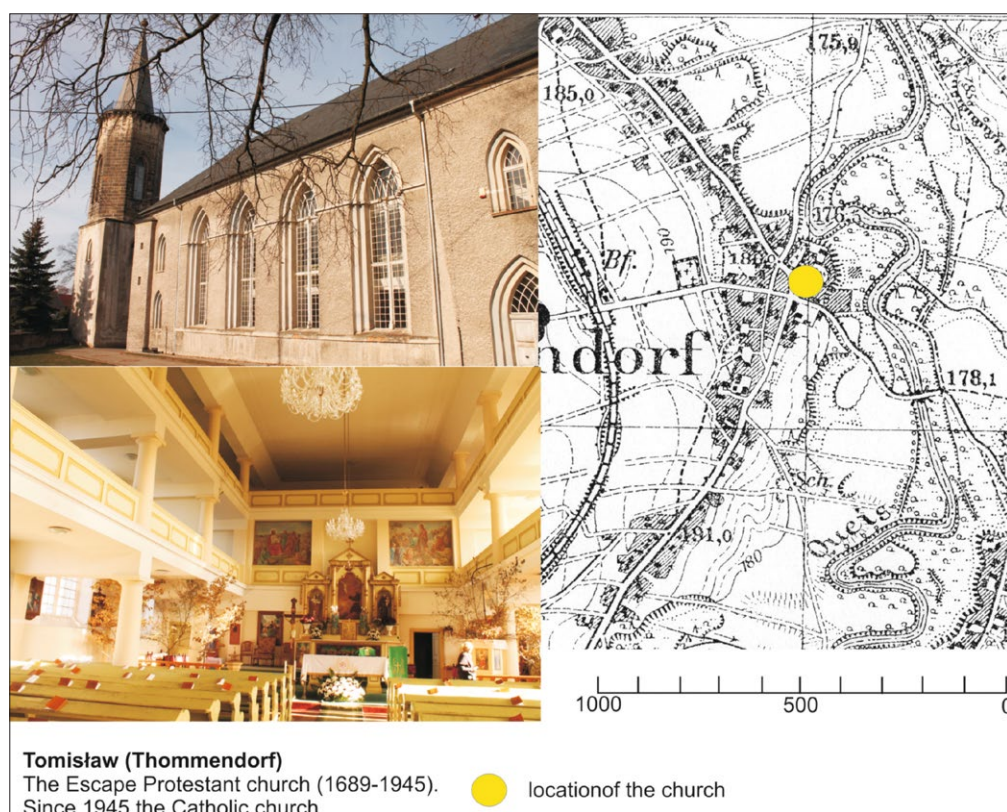
Key: KG – border church, KU – refuge church

Ryc. 5. Pobiedna – wyjątkowe epitafia i płyty nagrobne, będące jedynymi świadkami istnienia kościoła ewangelickiego, 2022; fot. J. Łach
 Fig. 5. Pobiedna – unique epitaphs and gravestones, the sole evidence of the existence of an Evangelical church, 2022; photo by J. Łach

Analizując wyróżniki ewangelickiego dziedzictwa sakralnego, które mogą wpływać na kształtowanie tożsamości i pamięci krajobrazu, należy uwzględnić okres pełnienia przez badane obiekty funkcji wyznaniowych w obrządku ewangelickim. W piętnastu analizowanych przypadkach funkcja ta obejmowała okres czterech stuleci – od XVI do XX w. – przy czym w 94% przypadków jej zakończenie nastąpiło w latach 1945–1946. Tylko jedna świątynia, zlokalizowana w Lubaniu, nieprzerwanie od 1525 r. do czasów współczesnych pełni funkcję kościoła ewangelicko-augsburskiego. Obecnie jedenaście analizowanych obiektów zachowuje funkcję sakralną, z czego dziesięć jest użytkowanych przez Kościół rzymskokatolicki, natomiast jeden pozostaje świątynią Kościoła ewangelicko-augsburskiego (tab. 2). Stan zachowania większości obiektów, szczególnie w zakresie estetyki zewnętrznej, można określić jako dobry lub bardzo dobry, co jest bezpośrednio związane z utrzymaniem ich żywej funkcji religijnej i opieką parafian. Odmienna sytuacja dotyczy czterech obiektów, których stan ogranicza się obecnie do ruiny bądź całkowitego zaniku w krajobrazie kulturowym, czego przy-

When analyzing the distinctive features of the Protestant religious heritage that may influence the shaping of identity and landscape memory, it is important to take into account the period during which the sites under study served a religious function within the Protestant tradition. In the fifteen cases analyzed, this function spanned four centuries—from the sixteenth to the twentieth century—with 94% of them ceasing to serve this purpose between 1945 and 1946. Only one church, located in Lubień, has continuously served as an Evangelical Church of the Augsburg Confession from 1525 to the present day. Currently, eleven of the buildings analyzed retain their religious function, of which ten are used by the Roman Catholic Church, whilst one remains a church of the Evangelical Church of the Augsburg Confession (Table 2). The state of preservation of most of the buildings, particularly in terms of their external appearance, can be described as good or very good, which is directly linked to the maintenance of their active religious function and the care provided by parishioners. The situation is different for four build-

Ryc. 6. Tomislav – wnętrze kościoła ucieczkowego z widocznymi emporyami oraz amboną (po prawej stronie), 2022; najlepiej zachowane są balkony, pozwalające pomieścić ponad 2000 wiernych; fot. J. Łach

Fig. 6. Tomislav – interior of the "escape" church with visible galleries and a pulpit (on the right), 2022; the best-preserved features are the galleries, which can accommodate over 2,000 worshippers; photo by J. Łach

kładami są m.in. Nawojów Łużycki oraz Luboszów. Analiza wyróżników architektoniczno-artystycznych ewangelickiego dziedzictwa sakralnego wskazuje, że w dziewięciu zachowanych obiektach architektura zewnętrzna nadal wykazuje elementy charakterystyczne dla tradycji protestanckiej, przejawiające się przede wszystkim w obecności kamiennych epitafiów umieszczonych na elewacjach świątyń.

Istotny komponent krajobrazu sakralnego badanych miejscowości stanowią również mury cmentarne otaczające kościoły. Konstrukcje te są często ozdobione licznymi epitafiami o bogatej ornamentyce, którym towarzyszą starodrzew oraz pnącza bluszczu. Elementy te wyznaczają wyraźną granicę między strefą *sacrum* a przestrzenią *profanum*. Przykłady takiego ukształtowania przestrzeni sakralnej obserwować można m.in. w miejscowościach Pobiedna, Wolimierz, Giebułtów, Stankowice, Kościelnik oraz Tomislav (ryc. 5).

Pamięć o funkcjonowaniu kościołów granicznych i ucieczkowych zachowana jest szczątkowo w ich wnętrzach. Kompletne wyposażenie charakterystyczne dla świątyń protestanckich reprezentuje kościół w Lubaniu, w pozostałych wyposażenie jest rudymenarne. Tylko trzy świątynie mają boczne i chóralne empory, tj. Lubań, Tomislav (ryc. 6) oraz Ławszowa, w sześciu znajdują się ambony, a jedynie w trzech zachowały się ołtarze WA/O: Biedrzychowice, Stankowice oraz Lubań (tab. 2).

dings, which are currently in a state of ruin or have completely disappeared from the cultural landscape; examples include Nawojów Łużycki and Luboszów. An analysis of the architectural and artistic features of the Evangelical religious heritage shows that, in the nine surviving buildings, the external architecture still displays elements characteristic of the Protestant tradition, evident primarily in the presence of stone epitaphs on the façades of the churches. The cemetery walls surrounding the churches also form a significant component of the religious landscape in the villages under study. These structures are often adorned with numerous richly ornamented epitaphs, accompanied by mature trees and ivy vines. These elements mark a clear boundary between the sacred and the profane. Examples of this arrangement of religious space can be observed, amongst others, in the villages of Pobiedna, Wolimierz, Giebułtów, Stankowice, Kościelnik and Tomislav (Fig. 5).

The memory of the functioning of border and refuge churches is preserved only in fragments within their interiors. The church in Lubań retains the full range of furnishings characteristic of Protestant churches; in the others, the furnishings are rudimentary. Only three churches have side and choir galleries, namely Lubań, Tomislav (Fig. 6) and Ławszowa; six have pulpits; and altars have survived in only three: Biedrzychowice, Stankowice and Lubań (Table 2).

Lp.	Miejscowość	Wyróżnik funkcji protestanckich	Wyróżnik pełnionej obecnie funkcji	Wyróżnik stanu zachowania	Wyróżnik ewangelickiego dziedzictwa małej architektury	Wyróżnik świadomości społecznej
1.	Pobiedna (Meffersdorf) KU	1687–1945	brak	ruina	ZA – NIE CK/E	KSE – TAK KWHR – TAK
2.	Wolimierz (Volkersdorf) KU	1668–1945	KRK Wniebowzięcia NMP	bardzo dobry	ZA – TAK CK/E	KSE – TAK KWHR – TAK
3.	Giebułtów (Gebhardsdorf) KU	1530–1945	KRK św. Michała Archanioła	dobry	ZA – Tak ZA/E; WA/A; WA/E – (chóralna); WA/O; WA/H; CK/E	KSE – TAK KWHR – TAK
4.	Wieża Górna (Nied-Wiesa) KG	1669–1945	brak – lapidarium	dobry	brak	KSE – TAK KWHR – NIE
5.	Biedzychowice (Friedersdorf) KG	1654–1945	KRK św. Antoniego Padewskiego	bardzo dobry	ZA – Tak ZA/E; WA/O; WA/E (chóralna); WA/A; CK/E	KSE – TAK KWHR – TAK
6.	Złotniki Lubańskie (Goldentraum) KU	1694–1945	KRK św. Józefa	dobry	ZA – Tak WA/E; CK/E	KSE – TAK KWHR – TAK
7.	Stankowice (Rengensdorf) KU	1536–1945	KRK Matki Bożej Anielskiej	bardzo dobry	ZA – TAK ZA/E; WA/O; WA/A; WA/E (chóralna) CK/E	KSE – TAK KWHR – TAK
8.	Leśna (Marklissa) KU	1685–1945	KRK Chrystusa Króla	dobry	ZA – TAK ZA/E; WA/A; WA/H; CK/E	KSE – TAK KWHR – TAK
9.	Jałowiec (Wingendorf) KG	1654–1945	brak	ruina	brak	KSE – TAK KWHR – NIE
10.	Kościelnik (Holzkirch) KU	1654–1945	KRK św. Jana Chrzciciela	dobry	ZA – TAK WA/A WA/O CK/E	KSE – TAK KWHR – TAK
11.	Lubań (Lauban) KU	1525 – OBEC-NIE	KEA Marii Panny	bardzo dobry	ZA – TAK WA/E; WA/A; WA/O; WA/H	KSE – TAK KWHR – TAK
12.	Nawojów Łużycki (Sächsisch Haugsdorf) KU	1654–1945	brak	brak	brak	KSE – NIE KWHR – NIE
13.	Zebrzydowa (Siegersdorf) KU	1524–1946	KRK Podwyższenia Krzyża Św.	brak; w 1946 zniszczony; obecny nowy	ZA – NIE WA – NIE CK – NIE	KSE – NIE KWHR – NIE
14.	Tomisław (Thommendorf) KU	1689–1945	KRK św. Franciszka z Asyżu	bardzo dobry	ZA – TAK ZA/E; WA/A; WA/E; CK/E	KSE – TAK KWHR – TAK
15.	Ławszowa (Schondorf) KG	1658–1945	KRK Niepokalanego Serca NMP	bardzo dobry	ZA – TAK WA/E; CK/E	KSE – TAK KWHR – TAK
16.	Luboszów (Thomas) KG	1669–1945	brak	brak	brak	KSE – NIE KWHR – NIE

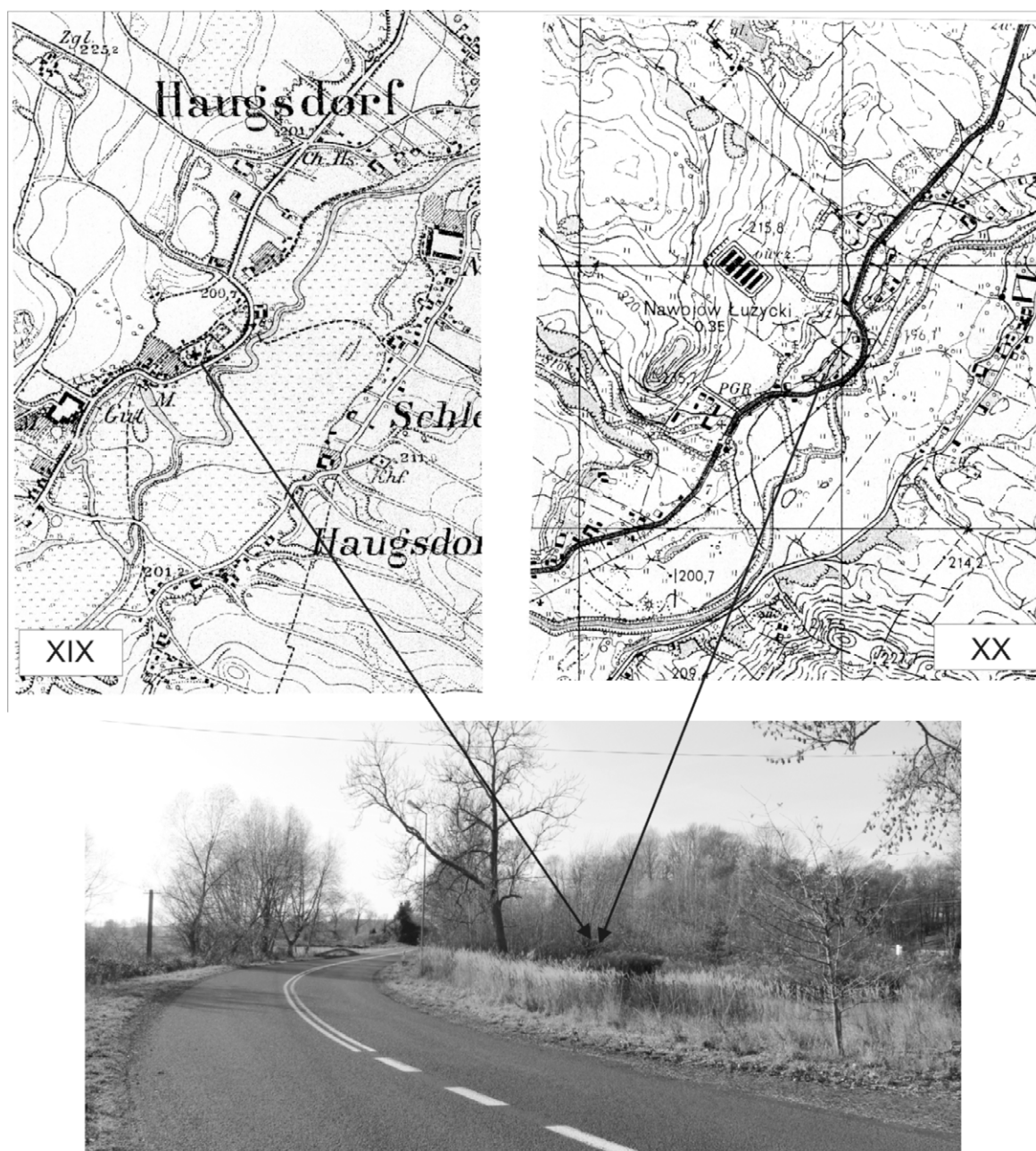
Tab. 2. Wyróżniki ewangelickiego dziedzictwa sakralnego wpływające na tożsamość miejscowości w dolinie Kwisy, oprac. własne

Legenda: KRK – kościół katolicki; KEA – kościół ewangelicko-augsburski; ZA – zachowana zewnętrzna architektura: ZA/E – epitafia w murach świątyni; WA – zachowane elementy architektury wnętrza z elementami wyposażenia: empory WA/E, chrzcielnica WA/H, ołtarz WA/O, ambona WA/A; CK – cmentarz z zachowanymi elementami ewangelickiego dziedzictwa: nagrobki CK/N, epitafia CK/E w jego murach; KSE – kontekst świadomości ewangelickiego dziedzictwa w krajobrazie sakralnym; KWHR – kontekst waloru historyczno-religijnego (według mieszkańców ewangelickie elementy świadczą o wyjątkowości i unikatowości ich kościoła, co podnosi rangę miejscowości i wpływa na krajobraz ich miejscowości), widoczna harmonia krajobrazu

No.	Town	Code (landmark) for Protestant functions	Code for current function	Code for state of preservation	Code for Evan- gelical heritage of small-scale architecture	Code for public awareness
1.	Pobiedna (Meffersdorf) KU	1687–1945	none	in ruins	ZA – NO CK/E	KSE – YES KWHR – YES
2.	Wolimierz (Volkersdorf) KU	1668–1945	KRK Roman Catholic Church of the Assump- tion of the Blessed Virgin Mary	very good	ZA – YES CK/E	KSE – YES KWHR – YES
3.	Giebułtów (Gebhardsdorf) KU	1530–1945	KRK Catholic Church of St. Michael the Archangel	good	ZA – YES ZA/E; WA/A; WA/E – (choral); WA/O; WA/H; CK/E	KSE – YES KWHR – YES
4.	Wieża Górna (Nied-Wiesa) KG	1669–1945	none – lapidarium	good	brak	KSE – YES KWHR – NO
5.	Biedrzychowice (Friedersdorf) KG	1654–1945	KRK Roman Catholic Church of St. Anthony of Padua	very good	ZA – YES ZA/E; WA/O; WA/E (choral); WA/A; CK/E	KSE – YES KWHR – YES
6.	Złotniki Lubańskie (Goldentraum) KU	1694–1945	KRK Roman Catholic Parish of St. Joseph	good	ZA – YES WA/E CK/E	KSE – YES KWHR – YES
7.	Stankowice (Rengensdorf) KU	1536–1945	KRK Roman Catholic Parish of Our Lady of the Angels	very good	ZA – YES ZA/E; WA/O; WA/A WA/E (choral); CK/E	KSE – YES KWHR – YES
8.	Leśna (Marklissa) KU	1685–1945	KRK Catholic Church of Christ the King	good	ZA – YES ZA/E; WA/A; WA/H CK/E	KSE – YES KWHR – YES
9.	Jałowiec (Wingendorf) KG	1654–1945	none	in ruins	none	KSE – YES KWHR – NO
10.	Kościelnik (Holzkirch) KU	1654–1945	KRK Roman Catholic Church of St. John the Baptist	good	ZA – YES WA/A; WA/O; CK/E	KSE – YES KWHR – YES
11.	Lubań (Lauban) KU	1525 – present	KEA Evangelical Church of the Virgin Mary	very good	ZA – YES WA/E; WA/A; WA/O; WA/H	KSE – YES KWHR – YES
12.	Nawojów Łużycki (Sächsisch Haugsdorf) KU	1654–1945	none	none	none	KSE – NO KWHR – NO
13.	Zebrzydowa (Siegersdorf) KU	1524–1946	KRK Catholic Church of the Exaltation of the Holy Cross	none; 1946: destroyed; current: new	ZA – NO WA – NO CK – NO	KSE – NO KWHR – NO
14.	Tomisław (Thommen- dorf) KU	1689–1945	KRK Catholic of St. Francis of Assisi	very good	ZA – YES ZA/E; WA/A; WA/E CK/E	KSE – YES KWHR – YES
15.	Ławszowa (Schondorf) KG	1658–1945	KRK Catholic, of the Immaculate Heart of Mary	very good	ZA – YES WA/E; CK/E	KSE – YES KWHR – YES
16.	Luboszów (Thomas) KG	1669–1945	none	none	none	KSE – NO KWHR – NO

Table 2. Distinctive features of the Evangelical religious heritage influencing the identity of localities in the Kwis Valley, original work

Key: KRK – Catholic church; KEA – Evangelical Church of the Augsburg Confession; ZA – preserved external architecture: ZA/E – epitaphs within the church walls; WA – preserved elements of interior architecture with furnishings: WA/E galleries, WA/H baptismal font, WA/O altar, WA/A pulpit; CK – cemetery with preserved elements of Evangelical heritage: gravestones CK/N, epitaphs CK/E within its walls; KSE – context of awareness of Evangelical heritage within the religious landscape; KWHR – the context of historical and religious significance (according to local residents, the Evangelical elements attest to the distinctiveness and uniqueness of their church, which enhances the status of the village and influences its landscape), visible harmony of the landscape

Ryc. 7. Nawojów Łużycki – miejsce po istnieniu kościoła ucieczkowego, 2022; fot. J. Łach

Fig. 7. Nawojów Łużycki – the site of a former refuge church, 2022; photo: J. Łach

Wyróżnik świadomości społecznej, istotny dla zachowania zarówno krajobrazów estetycznych, jak i krajobrazów pamięci, jest szczególnie widoczny w miejscach, w których nadal obecna jest aktywna funkcja wyznaniowa. Życie religijne sprzyja bowiem utrzymaniu ciągłości kulturowej oraz podtrzymywaniu lokalnej pamięci o historycznym znaczeniu obiektów sakralnych. W miejscowości Zebrzydowa, gdzie wzniesiono nowy kościół na fundamentach dawnego kościoła ucieczkowego, a także w Nawojowie Łużyckim, gdzie nie zachowało się nawet miejsce pamięci po dawnej świątyni (ryc. 7), nie obserwuje się wśród mieszkańców wyraźnej świadomości dotyczącej ewangelickiego dziedzictwa obecnego niegdyś w krajobrazie sakral-

This aspect of public awareness, which is crucial for the preservation of both aesthetic landscapes and landscapes of memory, is particularly evident in places where religious life remains active. Religious life, after all, helps to maintain cultural continuity and sustain local memory of the historical significance of religious buildings. In the village of Zebrzydowa, where a new church was built on the foundations of a former refuge church, and also in Nawojów Łużycki, where not even a memorial to the former church has survived (Fig. 7), there is no clear awareness amongst the residents of the Lutheran heritage that once formed part of the religious landscape. Nor is there any recognition of the historical and religious value of these buildings'

nym. Nie jest również dostrzegany historyczno-religijny walor ewangelickiej przeszłości tych obiektów, który mógłby świadczyć o ich wyjątkowości i unikatowości w skali lokalnej. Odmienna sytuacja występuje w miejscowościach Wieża oraz Jałowiec, gdzie pamięć o dawnych obiektach sakralnych zachowała się w świadomości społecznej przede wszystkim dzięki materialnym formom jej upamiętnienia, takim jak lapidarium czy tablica informacyjna. Elementy te pełnią funkcję nośników pamięci kulturowej, umożliwiając zachowanie symbolicznej obecności nieistniejących już obiektów w krajobrazie kulturowym.

Podsumowanie

Kościół ucieczkowe i graniczne na pograniczu Prus i Śląska w XVII w. stanowiły odpowiedź na ograniczenia wolności religijnej, będąc jednocześnie wyrazem determinacji wspólnot protestanckich dążących do zachowania własnej tożsamości wyznaniowej. Obiekty te powstawały w kontekście napięć konfesyjnych oraz uwarunkowań politycznych epoki, które skłaniały ludność ewangelicką do poszukiwania miejsc kultu poza granicami terytoriów objętych restrykcjami religijnymi. Współcześnie świątynie te stanowią istotny element krajobrazu kulturowego regionu oraz ważny nośnik pamięci o jego złożonej historii wyznaniowej i politycznej. Łączą one przeszłość z teraźniejszością, ukazując, że granice – które niegdyś pełniły funkcję linii podziału – mogą być również interpretowane jako przestrzeń dialogu, kontaktów międzykulturowych oraz wspólnego dziedzictwa.

W ujęciu krajobrazowym lokalizacja tych obiektów nie była przypadkowa. Świątynie sytuowano zazwyczaj w niewielkiej odległości od koryta rzeki Kwisy, która w omawianym okresie stanowiła granicę państwową między Śląskiem a Łużycami. Takie położenie umożliwiało wiernym stosunkowo szybki i bezpieczny dostęp do miejsc kultu, przy jednoczesnym zachowaniu odpowiedniego dystansu od obszarów objętych restrykcjami wyznaniowymi.

Architektura „kościół ucieczkowych” była zazwyczaj skromna i podporządkowana przede wszystkim funkcjonalności, co wynikało z ograniczonych możliwości finansowych wspólnot uchodźców religijnych. W wielu wypadkach były to budowle drewniane, choć wznoszono również obiekty murowane, niekiedy adaptowane z dawnych kościołów katolickich. Istotnym aspektem ich wartości jest także warstwa artystyczna. Wysoka wartość artystyczna niektórych obiektów w połączeniu z walorami estetycznymi sprawia, że stanowią one ważny element krajobrazu sakralnego regionu. Szczególne znaczenie mają zachowane elementy wystroju zewnętrznego, takie jak bogato rzeźbione epitafia czy płyty nagrobne z inskrypcjami w języku niemieckim. Stanowią one materialne świadectwo wielokulturowej i wielowyznaniowej historii pogranicza, a zarazem źródło informacji o dawnych społecznościach zamieszkujących ten obszar.

Lutheran past, which might attest to their distinctiveness and uniqueness on a local scale. The situation is different in the villages of Wieża and Jałowiec, where the memory of former religious buildings has been preserved in the public consciousness primarily thanks to tangible forms of commemoration, such as a lapidarium or an information plaque. These elements serve as vessels of cultural memory, enabling the symbolic presence of buildings that no longer exist to be preserved within the cultural landscape.

Conclusions

Refuge and border churches in the borderlands between Prussia and Silesia in the seventeenth century were a response to restrictions on religious freedom, whilst also reflecting the determination of Protestant communities to preserve their own religious identity. These buildings were erected against a backdrop of confessional tensions and the political circumstances of the era, which prompted the Evangelical population to seek places of worship beyond territories subject to religious restrictions. Today, these churches form a significant part of the region's cultural landscape and serve as an important repository of memory of its complex religious and political history. They bridge the past and the present, demonstrating that borders—which once served as dividing lines—can also be interpreted as spaces for dialogue, intercultural exchange, and shared heritage.

From a landscape perspective, the location of these structures was not chosen at random. The churches were usually situated a short distance from the bed of the River Kwis, which during the period in question formed the state border between Silesia and Lusatia. This location enabled the faithful to reach places of worship relatively quickly and safely, whilst maintaining an appropriate distance from areas subject to religious restrictions.

The architecture of ‘refugee churches’ was generally modest and prioritized functionality above all else, reflecting the limited financial resources of the religious refugee communities. In many cases, these were wooden structures, although brick buildings were also erected, sometimes converted from former Catholic churches. An important aspect of their value is also their artistic merit. The high artistic value of some of these buildings, combined with their aesthetic qualities, means that they form an important element of the region's religious landscape. Of particular significance are the preserved elements of the exterior décor, such as richly carved epitaphs and gravestones bearing inscriptions in German. They serve as tangible evidence of the multicultural and multi-confessional history of the borderland and, at the same time, provide information about the communities that once inhabited this area.

Within the landscape of the villages situated along the Kwis Valley, the churches built as places of ref-

W strukturze krajobrazowej miejscowości położonych wzdłuż doliny Kwisy kościoły ucieczkowe zajmują wyraźnie zdefiniowaną pozycję dominant krajobrazowych. Zdecydowana większość z nich, ok. 87%, zlokalizowana jest po lewobrzeżnej stronie rzeki Kwisy. Obiekty te wznoszono najczęściej na terasach nadzalewowych, na wysokościach od ok. 4 do 20 m nad poziomem rzeki. Odległość świątyń od współczesnego jej koryta wynosi zazwyczaj od ok. 10 do 2000 m. Analiza porównawcza materiałów topograficznych z początku XIX oraz z końca XX w. wskazuje, że krajobraz naturalny doliny Kwisy nie uległ większym przeobrażeniom. Zauważalne są jedynie niewielkie zmiany w układzie poprzecznym koryt rzecznych w obrębie ich łóżysk. Zmiany te mają jednak charakter lokalny i nie wpływają w istotny sposób na ogólną strukturę krajobrazu sakralnego w przestrzeni wiejskiej doliny, dlatego też nie mają zasadniczego znaczenia dla dalszych analiz.

Współcześnie obecność kościołów ucieczkowych w krajobrazie sprzyja refleksji nad historyczną rolą granic. Mogą one być postrzegane nie tylko jako linie podziału politycznego i wyznaniowego, lecz także jako przestrzenie kontaktu kulturowego i wymiany społecznej. Z tego względu obiekty te stanowią potencjalną podstawę inicjatyw kulturalnych i edukacyjnych, które wykorzystują ich wartość historyczną i symboliczną w procesie kształtowania tożsamości regionalnej opartej na pamięci historycznej oraz idei dialogu i pojednania.

They occupy a clearly defined position as dominant features of the landscape. The vast majority of them, around 87%, are situated on the left bank of the River Kwis. These buildings were most often erected on floodplain terraces, at heights ranging from around 4 to 20 m above the river level. The distance between the churches and the river's present-day channel is usually between approximately 10 and 2,000 m. A comparative analysis of topographical data from the early nineteenth and late twentieth centuries indicates that the natural landscape of the Kwis Valley has not undergone any major changes. Only minor changes in the transverse layout of the river channels within their beds are noticeable. However, these changes are local in nature and do not significantly affect the overall structure of the religious landscape in the rural area of the valley; therefore, they are not of fundamental importance for further analysis.

Today, the presence of "refuge churches" in the landscape encourages reflection on the historical role of borders. They can be seen not only as lines of political and religious division, but also as spaces for cultural contact and social exchange. For this reason, these buildings provide a potential basis for cultural and educational initiatives that draw on their historical and symbolic value in shaping a regional identity rooted in historical memory and the ideals of dialogue and reconciliation.

Przypisy

- ¹ Piastowie legnicko-brzescy, którzy w XVI w. wybrali porządek luterański, na początku XVII w. przeszli na kalwinizm, jednak większość ich poddanych pozostała luteranami [Szczepankiewicz-Battek 2005b, s. 72].
- ² Według Kazimierza Popiołka [1967, s. 125] skala tego zjawiska była mniejsza; wedle podawanych przez niego danych ewangelikom w tym okresie odebrano 656 kościołów. Być może dane podawane przez Banasia [1971] dotyczą całego XVII w.
- ³ Z teologicznego punktu widzenia „trójdźwięk liturgiczny” symbolizuje dwa sprawowane w kościołach ewangelickich sakramenty: chrzest (chrzcielnica) oraz komunię świętą, czyli Wieczerzę Pańską (ołtarz), ambona zaś symbolizuje Słowo Boże, które jest ponad sakramentami.

Footnotes

- ¹ The Piast rulers of Legnica and Brzeg, who adopted Lutheranism in the sixteenth century, converted to Calvinism in the early seventeenth century, though most of their subjects remained Lutheran [Szczepankiewicz-Battek 2005b, p. 72].
- ² According to Kazimierz Popiołek [1967, p. 125], the scale of this phenomenon was smaller; according to the data he provides, 656 churches were taken away from the Evangelicals during this period. Perhaps the data provided by Banaś [1971] refer to the entire seventeenth century.
- ³ From a theological point of view, the "liturgical triad" symbolizes the two sacraments administered in Evangelical churches: baptism (the baptismal font) and Holy Communion, that is, the Lord's Supper (the altar), while the pulpit symbolizes the Word of God, which transcends the sacraments.

Bibliografia / References

Opracowania / Secondary sources

- Banaś Paweł, *Studia nad śląską architekturą protestancką 2. połowy XVII wieku*, „Roczniki Sztuki Śląskiej” 1971, t. 8.
- Dannenberg von Lars-Arne, Wagner Wojciech, Thomssen Eike, Donath Matthias, *Grenz- und Zufluchtskirchen Schlesiens. Śląskie Kościoły graniczne i ucieczkowe*, Olbersdorf 2012.
- Donath Matthias, *Grenz- und Zufluchtskirchen Schlesiens*, [w:] *Transregionalität in Kult und Kultur. Bayern, Böhmen, Schlesien zur Zeit der Gegenreformation*, Weimar 2016.
- Eberlein Gerhard, *Die Schlesischen Grenzkirchen im XVII Jahrhundert / Silesian border churches in 17th century*, „Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte” 1901, Bd. 70.

- Gonia Alicja, Michniewicz-Ankiersztajn Hanna, *Rola sacrum w krajobrazie kulturowym obszarów wiejskich na przykładzie gminy Dąbrowa Chełmińska*, [w:] *Obiekty sakralne w krajobrazie*, red. Sebastian Bernat, Małgorzata Flaga, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego Polskiego Towarzystwa Geograficznego nr 21, Sosnowiec 2013.
- Grundmann Günther, *Der Evangelische Kirchenbau in Schlesien*, Frankfurt am Main 1970.
- Harasimowicz Jan, *Budownictwo kościelne śląskich protestantów w latach 1526–1740*, [w:] *Protestantyzm i sztuka protestancka Dolnego Śląska*, red. Krzysztof R. Mazurski, Wrocław 1995.
- Harasimowicz Jan, *Ewangelickie budowle kościelne w pejzażu kulturowym powojennej Polski*, [w:] *Ochrona i konserwacja dóbr kultury w Polsce 1944–1989. Uwagi o politycznej i społecznej*, red. Andrzej S. Tomaszewski, Warszawa 1996.
- Harasimowicz Jan, *Treści i funkcje ideowe sztuki śląskiej Reformacji (1520–1650)*, „Acta Universitatis Wratislaviensis” 1986, nr 819.
- Jackowski Antoni, *Święta przestrzeń świata. Podstawy geografii religii*, Kraków 2003.
- Jędrzejczyk Dobiesław, *Geografia humanistyczna miasta*, Warszawa 2004.
- Łach Janusz, *Rola ewangelickiego dziedzictwa sakralnego w kształtowaniu tożsamości wiejskiej Dolnego Śląska na przykładzie kościołów ucieczkowych w dolinie Kwisy*, [w:] *Wies na Ziemiach Zachodnich i Północnych po 1945 r. Ciągłość czy zmiana?*, red. Jolanta Klubka, Aleksandra Paprot-Wielopolska, Marek Szajda, Piotr Zubowski, Wrocław 2020.
- Łach Janusz, Krzemińska Alicja, Widawski Krzysztof, Zaręba Anna, *The role of the Protestant legacy in shaping Lower Silesian cultural heritage as exemplified by the refuge church in Borek Strzeleński (Großburg)*, „Museology and Cultural Heritage” 2022, vol. 10.
- Maik Wiesław, *Człowiek – przestrzeń – sacrum. Refleksje na temat turystyki i migracji pielgrzymkowych we współczesnym świecie*, [w:] *Geografia i sacrum*, red. Bolesław Domański, Stefan Skiba, Kraków 2005.
- Mazurski Krzysztof R., *Kościół – historia Śląska i luteranizmu*, „Polskie Krajobrazy” 2002.
- Mazurski Krzysztof R., *Mapy Łużyc z 1945 i 1946 roku w kontekście dążeń niepodległościowych Łużyczan*, „Polski Przegląd Kartograficzny” 2013, t. 45, nr 3.
- Mazurski Krzysztof R., *Powojenne losy kościołów ewangelickich na Dolnym Śląsku i Ziemi Kłodzkiej*, „Informator Krajoznawczy Oddziału Wrocławskiego PTTK” 1989, t. 1, nr 55.
- Mazurski Krzysztof R., *Protestantyzm ewangelicki na Śląsku*, „Śląski Labirynt Krajoznawczy” 1995, nr 7.
- Mazurski Krzysztof R., *Zabytki ewangelickie Śląska*, „Krajoznawca. Biuletyn Informacyjny KK ZG PTTK” 2014, t. 17.
- Myczkowski Zbigniew, *Kompozycyjne i architektoniczne wyznaczniki tożsamości krajobrazów*, „Problemy Ekologii Krajobrazu” 2015, t. 40.
- Myga-Piątek Urszula, *Krajobrazy kulturowe. Aspekty ewolucyjne i typologiczne*, Katowice 2012a.
- Myga-Piątek Urszula, *Krajobrazy sakralne i religijne – próba umiejscowienia w typologii krajobrazów kulturowych*, [w:] *Obiekty sakralne w krajobrazie*, red. Sebastian Bernat, Małgorzata Flaga, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego Polskiego Towarzystwa Geograficznego nr 17, Sosnowiec 2012b.
- Plit Joanna, *Ślady sacrum w krajobrazie*, [w:] *Obiekty sakralne w krajobrazie*, red. Sebastian Bernat, Małgorzata Flaga, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego Polskiego Towarzystwa Geograficznego nr 17, Sosnowiec 2012.
- Popielek Kazimierz, *Historia Śląska od pradziejów do 1945 roku*, Katowice 1967.
- Słowińska Barbara, *Kształtowanie tożsamości krajobrazów sakralnych*, [w:] *Obiekty sakralne w krajobrazie*, red. Sebastian Bernat, Małgorzata Flaga, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego Polskiego Towarzystwa Geograficznego nr 17, Sosnowiec 2012.
- Szczepankiewicz-Batek Joanna, *Kościół graniczny i ucieczkowe w krajobrazie kulturowym pogranicza śląsko-łużyckiego i ziemi legnickiej*, „Studia z Geografii Politycznej i Historycznej” 2015, t. 4.
- Szczepankiewicz-Battek Joanna, *Kościół protestancki i ich rola społeczno-kulturowa*, Wrocław 2005a.
- Szczepankiewicz-Battek Joanna, *Łużyce – przestrzeń dysocjacji kultur narodowych i religijnych*, Słupsk 2005b.
- Szczepankiewicz-Battek Joanna, *Sztuka jako oręż w służbie reformacji – konfrontacja czy dialog?*, [w:] *500-lecie reformacji. Historia i perspektywy*, red. Krysztyna Krawiec-Złotkowska, Słupsk–Koszalin 2020.
- Wiszewski Przemysław, *Nowożytnie dzieje chrześcijaństwa na Dolnym Śląsku (1526–1806)*, [w:] *Dolny Śląsk. Monografia historyczna*, red. Wojciech Wrzesiński, Wrocław 2009.

Źródła kartograficzne / Cartographic sources

- Das Evangelisch Schlesien in Folge der Altranstädtilchen Convention, 1707*, author Edward Anders, [w:] *Historischer Atlas der Evangelischen Kirchen in Schlesien*, Glogau 1845.
- Messtischblatt 1:25 000, sheets of: Friedeberg 1886, Greiffenberg 1887, Klitschdorf, 1889, Lauban 1887, Marklissa 1888, Naumburg 1888, Neuhammer 1887, Siegersdorf 1888, Wigandsthal 1884,
- Topography maps 1:25 000, sheets of: Bolesławiec, Kraków 1984; Gryfów Śląski, Poznań 1984; Iłowa, Białystok 1987; Lubań, Poznań 1985; Nowogrodziec, Poznań 1985; Parowa, Kraków 1984; Trzebień, Poznań, 1985; Węglińiec, Kraków 1984.

Źródła elektroniczne / Electronic sources

- Dokumenty Śląska, <http://www.dokumentyslaska.pl/epitafia> (dostęp: 10.07.2017).
- Dolny Śląsk, <http://dolny-slask.org.pl/> (dostęp: 1.07.2017).
- Głogów, <http://www.glogow.pl/okolice/> (dostęp: 15.06.2017).
- Lauban Heimataarchiv, <http://www.heimataarchiv-lauban.de/bis-1945-der-kreis-lauban-seine-st%C3%A4dte-und-gemeinden/> (dostęp: 11.06.2017).

Streszczenie

Artykuł był prezentowany w ramach 4. edycji międzynarodowej konferencji European Culture Commonwealth 2025 (EuCuComm 2025) „500 lat Reformacji na Górnych Łużycach i Śląsku: dziedzictwo religijne, architektoniczne i kulturowe”, która odbyła się w dniach 21–23 maja 2025 r. w Lubaniu.

Po zawarciu pokoju westfalskiego w 1648 r. na Śląsku nastąpiły migracje między katolickimi księstwami „cesarskimi” należącymi do Habsburgów a terytoriami protestanckimi, w tym Łużycami. Kościoły opuszczone przez ludność katolicką osiedlający się protestanci adaptowali do swoich potrzeb – nazwano je później „ucieczkowymi”. W rejonach przygranicznych budowano też nowe świątynie, nazywane „granicznymi”, dla przybywających na nabożeństwa protestantów z terenów katolickich. Wiele tych kościołów zostało w późniejszym okresie przebudowanych, część uległa całkowitemu zniszczeniu, kilka jednak stanowi nadal ważny element w krajobrazie pogranicza śląsko-łużyckiego. W artykule skupiono się na znaczeniu „odziedziczonych” krajobrazów sakralnych we współczesnej przestrzeni kulturowej i geograficznej Śląska i Łużyc. Jego celem jest wykazanie związków społeczno-kulturowych obecnych mieszkańców z protestanckim dziedzictwem w kontekście ochrony krajobrazu sakralnego o złożonej historii.

Abstract

This article was presented at the fourth edition of the international conference European Culture Commonwealth 2025 (EuCuComm 2025) “500 Years of the Reformation in Upper Lusatia and Silesia: Religious, Architectural and Cultural Heritage”, which took place on May 21–23, 2025, in Luban.

Following the Peace of Westphalia (1648), migrations took place in Silesia between the Catholic “imperial” duchies belonging to the Habsburgs and Protestant territories, including Lusatia. The Protestant settlers adapted the churches abandoned by the Catholic population to their own needs—these were later referred to as “refugee churches.” In border regions, new churches, known as “border churches,” were also built for Protestants traveling from Catholic areas to attend services. Many of these churches were subsequently rebuilt; some were completely destroyed, but a few still form an important feature of the landscape in the Silesian-Lusatian border region. This article focuses on the significance of “inherited” religious landscapes within the contemporary cultural and geographical space of Silesia and Lusatia. Its aim is to demonstrate the socio-cultural links between the current inhabitants and the Protestant heritage in the context of preserving a religious landscape with a complex history.